

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

БАХАНОВ Андрій Костянтинович

УДК 281.93”18”

**РЕЛІГІЙНО-ФІЛОСОФСЬКІ ПОГЛЯДИ АРХІЄПІСКОПА
ІНОКЕНТІЯ (БОРИСОВА)**

Спеціальність: 09.00.11. – релігієзнавство

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі релігієзнавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Науковий керівник – кандидат філософських наук, доцент
КОНДРАТЬЄВА Ірина Владиславівна,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
доцент кафедри релігієзнавства.

Офіційні опоненти: доктор філософських наук, доцент
ЛУБСЬКА Марія Володимирівна,
Апарат Верховної Ради України,
Головне науково-експертне управління,
головний науковий консультант;

кандидат філософських наук, доцент
ПІДДУБНА Світлана Максимівна,
Університет економіки і права «КРОК»,
директор інституту магістерської підготовки
та післядипломної освіти.

Захист відбудеться 29 квітня 2010 р. о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.001.43 у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка за адресою:

01033, м. Київ, вул. Володимирська, 60, ауд. 330.

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці імені М.О.Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка за адресою:

01033, м. Київ, вул. Володимирська, 58, зал № 12.

Автореферат розісланий ”22” березня 2010 року

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

О.І.Предко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Динамічний розвиток сучасної цивілізації все частіше виокремлює притаманні їй ознаки інформаційного суспільства: підвищення ролі інформації, інформатизація й автоматизація різних галузей людського життя, подолання надмірної залежності індивідуума від маси, розширення ступеня свободи особи. У цих умовах особливого значення набуває проблема збереження і розвитку духовності людини, пошуку моральних орієнтирів людського буття, і, як наслідок, визначення місця релігії у житті суспільства в цілому і кожної людини окремо, з огляду сучасної науки.

З іншого боку, формування української нації на сучасному етапі характеризується зростанням національної самосвідомості, підвищенням інтересу до української історії, джерел духовної культури та релігійності, зокрема православної традиції. Це спонукає до ґрунтовного вивчення християнської антропології в системі духовної спадщини релігійно-філософської думки першої половини ХІХ століття та найвидатніших її представників, до яких належить архієпископ Інокентій (Борисов).

Перша половина ХІХ століття є вкрай важливим періодом розвитку православної церкви на теренах України, що перебувала у складі Російської імперії. Він характеризується піднесенням ролі церкви в державі, наданням їй провідного значення у формуванні державної ідеології, посиленням місіонерської діяльності церкви, поглибленням її впливу на освіту та культуру, і, як наслідок, зверненням уваги православних ієрархів на розробку теоретичних засад релігійної філософії.

Єдиним ієрархом церкви, який належав, за словами М.Бердяєва, скоріше до релігійної філософії, ніж богослов'я, був архієпископ Інокентій. Тому звернення до релігійно-філософських поглядів саме цієї духовної особи дає ключ до розуміння цілого шару російської релігійної філософії, зокрема тої, що була поширена на території України. До того ж упродовж усього життя архієпископ тривалий час був тісно пов'язаний з Україною, навчаючись, а потім, викладаючи і керуючи Київською духовною академією, посідаючи найвищі церковні посади в Харкові та Одесі, архієпископ Інокентій зробив вагомий внесок у розвиток релігійно-філософського життя, освіти, науки України. З огляду на це, вивчення поглядів Інокентія Херсонського допоможе краще зрозуміти основи релігійного світогляду, що склали підвалини суспільної та буденної свідомості українців першої половини ХІХ століття.

Архієпископ Інокентій залишив великий теоретичний спадок, який охоплює різні сфери релігійно-філософської науки. Його діяльність мала істотний вплив на подальший розвиток духовно-культурних і релігійних процесів не лише в Україні, а й у Росії. Його творча спадщина й досі достатньою мірою не висвітлена, хоча потреба у таких знаннях є великою, про що свідчать активні звернення до окремих аспектів діяльності архієпископа російських і українських дослідників.

Автор пропонує подивитися на релігійно-філософський спадок Інокентія в аспекті розробки теоретичних засад релігійної антропології, сотеріології, христології, гносеології, гомілетики, запровадження нових підходів у викладанні богословських предметів.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано в межах комплексної наукової програми Київського національного університету імені Тараса Шевченка “Наукові проблеми сталого державного розвитку України”, науково-дослідної роботи філософського факультету № 06 БФ 041-01 “Філософія та політологія в структурі сучасного соціогуманітарного знання”, науково-дослідної теми кафедри релігієзнавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Ступінь наукової розробки. Проблема цілісного вивчення релігійно-філософських поглядів архієпископа Інокентія (Борисова) залишається недостатньо дослідженою. Можна стверджувати, що на сьогодні існують різнопланові розвідки окремих аспектів діяльності

релігійного мислителя, проте відсутні всебічні дослідження його релігійно-філософських поглядів.

Про архієпископа Інокентія почали писати у другій половині XIX століття, висвітлюючи здебільшого його церковну і суспільну діяльність (М.Барсов, Макарій (Булгаков), Т.Буткевич, М.Востоков, І.Давидов, І.Малишевський, М.Левицький, Ф.Титов та інші). У радянській і діаспорній філософській літературі 20-80 років XIX століття він згадується побіжно, на загальному тлі релігійної філософії та впливів, яких вона зазнавала з боку німецького ідеалізму (М.Бердяєв, В.Зеньківський, Г.Флоровський, Д.Чижевський, В.Шпет та інші). З кінця XIX ст. спостерігається зростання інтересу до особи Інокентія (Борисова) та його погляди на окремі аспекти релігійної філософії, які розглядаються переважно в контексті всієї релігійно-філософської школи Київської духовної академії (Н.Мозгова, О.Сарапін, М.Ткачук, А.Тихолаз, Н.Куценко, Є.Красотін, В.Коцюба, С.Пішун, І.Кондратьєва та інші) або в аспекті певного виду діяльності архієпископа: церковно-історичної (М.Лешко) церковно-організаційної (І.Лиман), суспільної, як члену Синоду (І.Жирова), педагогічної (А.Зайцева), богословської (М.Гаврюшин), науково-релігійної (В.Коцюба, Д.Передеїн, С.Пішун, В.Родін, О.Римко, О.Фоменко). Проте всебічне дослідження релігійно-філософських поглядів святителя на сьогодні відсутнє.

Об'єктом дослідження є релігійно-філософська спадщина Інокентія в контексті думки православного духовенства на теренах України першої половини XIX століття.

Предмет дослідження – релігійно-філософські погляди архієпископа Інокентія (Борисова).

Метою дисертаційної роботи є виявлення сутності й особливостей релігійно-філософських поглядів Інокентія (Борисова) на основі детального комплексного аналізу наукової, викладацької, проповідницької та духовно-адміністративної діяльності, відтвореної в його богословських лекційних курсах і творах, епістолярній спадщині й офіційних документах.

Відповідно до поставленої мети виокремлено такі основні завдання:

- окреслити головні етапи розвитку дослідницької думки щодо обраної теми дисертаційного дослідження та специфіку висвітлення теми релігійно-філософських поглядів архієпископа Інокентія на кожному з них;
- подати та обґрунтувати періодизацію становлення поглядів мислителя, визначаючи сутність і особливості кожного з періодів;
- розкрити чинники впливу на становлення системи уявлень і переконань архієпископа;
- схарактеризувати гносеологічні погляди архієпископа;
- виявити сутність та особливості антропологічних поглядів Інокентія;
- виявити специфіку використання Інокентієм історико-порівняльного методу в дослідженні христологічних питань;
- визначити сукупність гомілетичних уявлень і переконань архієпископа;
- розкрити сутність реформаторських поглядів Інокентія на організацію навчання богословських предметів.

Теоретико-методологічною основою роботи є сучасна філософсько-релігієзнавча парадигма, дослідницькі принципи якої розроблено у фундаментальних працях вітчизняних релігієзнавців, зокрема В.Бондаренка, І.Богачевської, Л.Виговського, Т.Горбаченко, А.Колодного, Л.Кондратика, Л.Конотоп, П.Кралука, В.Лубського, В.Мозгового, О.Предко, М.Рибачука, О.Сагана, П.Сауха, Л.Филипович, П.Яроцького.

Дослідження виконано з дотриманням принципів історизму, об'єктивізму, світоглядного плюралізму, системності, толерантності, позаконфесійності, світськості як базових підходів вітчизняної релігієзнавчої науки. Введення у науковий обіг релігійно-філософського доробку архієпископа Інокентія зумовило звернення до історико-філософської та історіографічної методології, зокрема до вчення про філософську культуру (В.Горський, В.Іванов, О.Яценко), концепції історико-філософської синтези (В.Литвинов, В.Лісовий,

В.Нічик, Я.Стратій); персонально-хронологічного аналізу (І.Огородник, В.Огородник, М.Русин); вчення про екзистенціальний підхід до історії філософії (А.Бичко, І.Бичко, С.Грабовський, А.Макаров). У процесі аналізу наукових і проповідницьких текстів виокремлювався семантично-герменевтичний аналіз (Г.Заїченко, В.Пронякін), а також релігієзнавчий аналіз християнської нарративної традиції (І.Богачевська).

Методи дослідження. У процесі дослідження застосовується комплекс як теоретичних, так й емпіричних методів: аналогій (порівняння проповідницьких, богословсько-педагогічних традицій тощо), синтези (формування концептуальних аспектів у поглядах); індивідуалізації (виокремлення структурних елементів християнської антропологічної традиції та концептів, що її репрезентують) і узагальнення (висвітлення ролі Інокентія у розвитку релігійно-філософської думки). Серед емпіричних методів застосовується джерелознавчий (дослідження богословських, проповідницьких та інших творів, епістолярної спадщини). Провідними виступають структурний і функціональний методи дослідження (аналіз релігійно-філософських поглядів як структурованого вчення, елементи якого мають певне функціональне навантаження), текстологічний аналіз риторичної спадщини архієпископа, а також герменевтичний аналіз богословських творів мислителя.

Джерельною базою дослідження стали богословські праці Інокентія (“Останні дні земного життя Господа нашого Ісуса Христа”, “Життя святого апостола Павла”, Життя священомученика Кіпріана”); лекції з основного, догматичного і морального богослов’я, трактати (“Про неологізм чи раціоналізм”, “Погляд на грецьку філософію”, “Погляд на дипломатичні відносини наші з двором Римським у справах Церкви Латинської”, “Про присягу єпископів католицькому папі” та інші); проповіді (“Падіння Адамова”, “Перша седмиця Великого Посту”, “Страсна седмиця”, “Про гріх та його наслідки”, “Бесіди про природу” та інші), нотатки та нариси (“Думки про безсмертя”, “Про великі Господні та Богородичі свята” тощо), листування Інокентія з діячами церкви та інші.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що вперше у вітчизняній дослідницькій думці різнобічно розглядаються релігійно-філософські погляди архієпископа Інокентія (Борисова), викладені в комплексі проаналізованих у дисертації богословських і проповідницьких творів видатного представника школи Київської духовної академії першої половини ХІХ століття. Стрижневими проблемами релігійно-філософської спадщини постає вчення про людину, її благословенне спасіння та ролі Христа в житті кожної людини.

Релігійно-філософське дослідження спадщини Інокентія (Борисова) дало автору можливість сформулювати наступні теоретичні положення, які мають наукову новизну й виносяться на захист:

– аргументовано, що становлення релігійно-філософських поглядів Інокентія відбувалося, з одного боку, під впливом загальних тенденцій та особливостей розвитку православної церкви, існуючої у суспільстві тенденції філософської творчості, з іншого, окремих обставин його життя;

– доведено провідне значення Київських періодів життя Інокентія у формуванні його релігійно-філософських поглядів через комплекс опосередкованих впливів загальної атмосфери академії та її окремих представників, просякнутих ідеями німецької філософії та протестантської гомілетики;

– виявлено, що гносеологічні погляди Інокентія будуються на неприйнятті абсолютизованого догматизму і критицизму через їх перевагу умозріння над “серцем”, визначено неможливість доведення буття Бога, прагнення його пізнання почуттями, розумом і сприйняття релігії серцем;

– концептуально доведено, що духовно-академічний теїзм Інокентія виводив його на позиції релігійно-філософської антропології, в якій домінують теми метафізичної значущості людської душі, як самостійної відносно тіла, і моральних чеснот людини, як результату емпіричного пізнання;

– з'ясовано, що сотеріологічні погляди Інокентія в багатьох аспектах співпадають з уявленнями київських академістів про гріх у душі східної патристики та відродженні людини лише завдяки Божественній благодаті;

– з'ясовано, що основу гомілетичних поглядів архієпископа становлять уявлення про проповідь як цілісне, комплексне, зосереджене на трьох моментах християнського буття (житті, смерті, відродженні) повчання, прив'язане до конкретної теми, яка спирається на актуальні події і процеси, дані сучасної науки, прийоми логіки, риторики, психології та акторської майстерності на зразок французької проповідницької школи початку XVIII століття;

– доведено, що філософсько-освітні погляди Інокентія виходять за межі морально-догматичного аспекту, ґрунтуються на антропологічних засадах і є системою морально-релігійного виховання, а його реформаційна освітня діяльність полягає у досягненні різнобічності освіти, відстоюванні гармонійного поєднання релігії та науки, психологізації навчального процесу, відмові від латини та переході до російської мови викладання.

Теоретичне значення дисертації: 1) виокремлено у загальній філософській спадщині Київської духовної академії першої половини XIX століття релігійно-філософські погляди Інокентія (Борисова) та проаналізовано їх на основі творів мислителя богословського, проповідницького та релігійно-історичного змісту; 2) реконструйовано перервану тяглість богословської і філософської традицій, що відтворює зв'язок минулого і сучасного розвитку релігійно-філософської думки, а також розширює можливості теології та філософії з огляду шляхів їх подальшого розвитку; виявлено загальні тенденції розвитку та зв'язку з попередньою і подальшою традицією вітчизняної духовної культури та зв'язку із західноєвропейською думкою; 3) окреслено методологічні підходи до вивчення і реконструкції антропологічного, сотеріологічного, христологічного та гомелітичного аспектів православного християнського вчення.

Практичне значення дослідження полягає в уточненні методологічних засад, важливих для подальших студій над теологічною і філософською спадщиною Київської духовної академії. Окрім того, завдяки введенню до наукового обігу та здійсненню аналізу значної кількості першоджерел, це дослідження істотно поглиблює уявлення про розвиток вітчизняної релігійної і філософської думки та спростовує низку стереотипів і помилкових уявлень під час їх витлумачення, які наявні в релігієзнавчих та історико-філософських трактатах. Результати дослідження відкривають перспективи для майбутніх студій над подібною проблематикою і можуть бути використані у практиці викладання нормативних курсів і спецкурсів з релігієзнавства, історії української філософії та релігії. Матеріали і висновки дисертації можуть бути використані під час видання фундаментальних праць і підручників вищих навчальних закладів з релігієзнавства та історії філософії України.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і результати дослідження оприлюднювалися на міжнародних конференціях “Дні науки філософського факультету” у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка (2007, 2008, 2009), Всеукраїнській науковій конференції “Північне Приазов'я у філософському, історичному та культурологічному вимірі” у БДПУ (2008) та вміщено у фахових виданнях, затверджених ВАК України.

Публікації. За темою дисертаційного дослідження автор має вісім публікацій, з яких чотири – у фахових виданнях, а чотири – у збірниках матеріалів конференції.

Структура дисертаційної роботи відповідає меті дослідження й відображає послідовність вирішення поставлених завдань. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, загальних висновків і списку літератури. Повний обсяг дисертації становить 188 сторінок, з них 161 сторінка основного тексту. Список використаної літератури викладений на 27 сторінках і включає 211 найменувань.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність дослідження, визначено об'єкт, предмет, мету та завдання дослідження, висвітлено наукову новизну, практичне значення дисертації, подано відомості про її апробацію та впровадження результатів у практику.

У **першому розділі** “Становлення релігійно-філософських поглядів архієпископа Інокентія (Борисова) та їх висвітлення в літературі” визначено широке коло джерел, до яких належать першоджерела (вчено-богословські праці, лекції, трактати і проповіді самого Інокентія, епістолярна спадщина богослова, спогади про нього та документальні свідчення про його діяльність) і література (дослідження біографії святителя, роботи, присвячені певному періоду життя чи аналізу діяльності та така, що містить інформацію про архієпископа). Хронологічно література про Інокентія поділяється на періоди: 1) друга половина XIX – кінець 20-х років XX століття; 2) кінець 20-х – кінець 80-х років XX століття; 3) з кінця 1980 років – до сьогодення.

До першого періоду належать праці самого Інокентія та його соратників, спогади тих, хто його знав, листування тощо. А також публікації на пошану архієпископа до річниці його народження і смерті, яким притаманне шанобливе ставлення до персони Інокентія, прагнення виокремити його заслуги з позицій православної церкви та тогочасного суспільства, ввести в обіг нові документи про архієпископа (М.Барсов, Макарій (Булгаков), Т.Буткевич, М.Востоков, І.Давидов, І.Малишевський, Ф.Титов та інші). Другий період охоплює радянські часи воєнничого атеїзму, коли роль церкви замовчувалася, тому в основному література цієї доби представлена роботами вчених вітчизняного зарубіжжя (М.Бердяєв, В.Зеньківський, Г.Флоровський, Д.Чижевський та інші). Справжній інтерес до життя і діяльності Інокентія був відроджений наприкінці XX – на початку XXI століття, коли було перевидано зібрання його творів і видано низку розвідок, присвячених його діяльності у контексті всієї релігійно-філософської школи Київської духовної академії (Н.Мозгова, О.Сарапін, М.Ткачук, А.Тихолаз, Н.Куценко, Є.Красотін, В.Коцюба та інші) або певного її виду: церковно-історичної (М.Лешко), суспільної як члена Синоду (І.Жирова), педагогічної (А.Зайцева), церковно-організаційної в історичному аспекті (І.Лиман) та інші. Проте, всебічне дослідження релігійно-філософських поглядів святителя на сьогодні відсутнє.

Становлення релігійно-філософських поглядів Інокентія відбувалося на тлі загальних тенденцій та особливостей розвитку російської православної церкви першої половини XIX століття, які характеризувалися: підвищенням інтересів до теоретичних творів у контексті поширення нової релігійної ідеології; піднесенням ролі церкви у зміцненні держави; підсиленням ідеологічної функції церкви та розширенням її впливу на освіту; змінами ставлення держави до духовенства як соціальної верстви населення; посиленням місіонерської ролі церкви у зв'язку з інтенсивним економічним освоєнням простору країни, що проходило в річищі загальної традиції російської філософської творчості, якій притаманний зв'язок філософії з релігійним ґрунтом, наявність духу свободи та тиск із боку західної філософії. Тому погляди Інокентія, несуть, з одного боку, відбиток характерних рис російської релігійної філософії: опора на ранньохристиянську апологетику, спрямованість на раціональне доведення істинності християнського вчення, визнання примату віри над розумом і релігії над наукою, чітке дотримання церковних догматів, сприйняття віри і розуму як протилежностей; з іншого боку, – притаманних Київській релігійній школі християнського теїзму, розуміння Абсолюту як “Живого Бога Творця і Промислителя, прагнення до свободи і вільної особистості”.

У становленні релігійно-філософських поглядів Івана Борисова можна виокремити кілька періодів: дитинство і виховання (1800-1823 рр.); санкт-петербурзький (1823-1830 рр.); київський (1830-1840 рр.); вологодський (1841 р.); харківський (1841-1848 рр.); одеський (1848-1857 рр.). Найбільш активним у сенсі формування світогляду був перший період, який поділяється на етапи: елецький (1800-1809 рр.), коли погляди Івана Борисова формувалися під впливом батька та священника Введенської церкви м. Єльця В.Кліментова; воронізько-орловський (1810-1819 рр.), коли на погляди Борисова переважно мали вплив учителі

воронезької та орловської гімназії; київський (1819-1823 рр.), пов'язаний із викладачами Київської духовної академії, зокрема ректором Мойсеєм та І.Скворцовим, знайомством із західною філософією Фесслера, Бекона, Декарта, Ляйбніца, Канта, Шеллінга та інших, а також ідей французького проповідника Массильона.

У другому розділі “Гносеологічні, антропологічні та христологічні погляди Інокентія” виявлено, що у гносеологічному аспекті Інокентій особливу увагу приділяв філософії та релігії як формам пізнання, які поєднано спільним предметом і провідною темою – питання Бога, людини та світу. Самої лише віри (довіри до своїх розумових і розсудкових сил), недостатньо для дійсного пізнання, оскільки людський розум через свою обмеженість і недосконалість не може мати жодного знання, яке б не міг поставити під сумнів. Найвищим авторитетом є релігія як різновид віри, який ґрунтується на Божественному авторитеті. Істинна ж філософія неможлива сама по собі. Без релігії вона вироджується до рівня форм розсудку. Пізнання (розуміння або відчуття) себе як істоти духовно-моральної змушує людину вийти за межі суто теоретичної сфери і долучитися до розумового споглядання. Витоком, який здатен привести людину до істини, є принцип “незнання”.

Центральним аспектом гносеології архієпископа є теоретичний аналіз відносин між Богом і світом. Бог є сутністю та підставою всього світу. Пізнання Абсолютної Досконалості належить до природно-філософської сфери і може бути предметом людського розуму, тому, що Бог, неосяжний у своїй сутності, відкриває себе у світі. Сама проблема богопізнання належить до сфери “природної філософії”, що припускає можливість для людського розуму певною мірою розв’язати її.

Гносеологічну проблему можливості творення світу Богом “з нічого”. Інокентій розв’язує за допомогою аналогії з людською творчістю. Просвітлений вірою людський розум через заглиблення у життя світу здатен до інтуїтивного осягнення цієї сили. Не варто метафізично протиставляти Бога навколишньому світу. Спростовуючи механістичний підхід до руху у всесвіті, мислитель тлумачить його як прояв тотальної енергії. За Інокентієм платонівсько-августинівська концепція протиставлення Бога та світу, яка тривалий час домінувала у християнській метафізиці є неправильною. Їй має протистояти ідея метафізичної “всєдності” (Є.Красотін).

Основним засобом пізнання у архієпископа є серце, яке раніше за розсудок здатне осягнути істину. Розум знаходить тверді докази на користь надраціональних істин у своїй сутності, оскільки істина може бути доступна людині в її душі. Істина Божого буття є не лише істиною богословською, але й істиною безпосередньо філософською, яка стверджується на самому розумі людини. Божественна сутність відбивається у навколишній природі як творіння Божественного розуму, відбиває “Божественний образ”, тому зовнішня природа є “другою Біблією”. Припускається неможливість чіткого розмежування матерії та духу, оскільки духовність властива природнім силам, насамперед, живій матерії. Вищою наукою, яка здатна відобразити органічне єднання божественного і природного начал, є філософсько-релігійна антропологія.

Антропологічні погляди Інокентія вбирають провідні ідеї Київської духовно-академічної філософії. У творчому переосмисленні архієпископом їм притаманне: дихотомічний погляд на людину, згідно з яким людська істота складається з двох частин – душі та тіла, які є двома відмінними основами життя; душа є суб’єктом, вона – початок і джерело самосвідомості, але таємнича та непізнана; бачення тіла переважно в есхатологічному аспекті, відносно тіла людини оновленої, що веде до переконаності у безсмерті тіла і його майбутньому єднанні з душею; розгляд психосоматичного аспекту антропологічного вчення з позицій релігійного ідеалізму, але без абсолютного заперечення матеріального елементу; серце є специфічним компонентом християнської антропології, який розглядається у: фізіологічному (як центру зосередження тілесного життя людини); психологічному (як душевно-емоційного центру); гносеологічному аспекті; сприйняття антиномічної природи серця, відповідно до яких серце визнається джерелом як добра, так і зла.

Архієпископ вбачає призначення людини в її уподібненні до Бога, а відновлення пошкодженої природи людини – в її єднанні з Богом, як основної мети Божественного промислу, яке постає не як неоплатонічне занурення в Єдине (досягнення стану його споглядання), не як інтелектуальне єднання суб'єкта, який пізнає, за істинного, що пізнається, а є наближенням бездоганної особистості до Божественної іпостасі. Це наближення відбувається через уподібнення людської особи властивостям Божественної Особистості, завдяки Божественній благодаті. І цьому полягає принципова відмінність поглядів Інокентія від більшості антропологічних учень того часу, зокрема від антропологічних концепцій теїстично зорієнтованої німецької філософії.

У христологічних поглядах архієпископ надає пріоритетності історичному аспекту, виходячи з того, що вчення про долю Христа (історичне) є зовнішньою стороною. Поряд з богословським і літературним аналізом він використовує загальнонаукові методи узагальнення та синтезу, намагаючись відтворити цілісну картину останніх днів земного життя Христа; органічно поєднує знання творів Святих Отців з археологічними, історичними, географічними та етнографічними наробками.

Особливу увагу приділено проявам і співвідношенню станів Христа (приниження та прославлення); які попри домінуючу думку про чітке їх розмежування такими не вважалися. СENS земного життя Ісуса Христа вбачався у спокутуванні через жертву, страждання і хресну смерть: тілесне, що відбулося на Голгофі, і духовне, що відбулося у Гетсиманському борінні. Сутність Особи Ісуса Христа визначається шляхом порівняння з Адамом (“новий Адам”) через відсутність гріха та загальнолюдське значення Його дій і вчинків.

Інокентій припускав, що Боголюдина не була позбавлена здатності до гріха, в чому полягає певний моральний аспект; стверджував наявність у Христа людської душі, оскільки в Євангелії душі Боголюдини приписуються людські якості (вияви бажань); відкидав раціоналістичну тезу про богосинівство, підкреслював “безособистісність” Христа: розвинув вчення про три справи Христа (проороцьку, священницьку та царську).

Сотеріологічний аспект христології архієпископ тлумачив у дусі юридичної теорії спокутування, відмінної від юридизму Ансельма Кентерберійського чи догматики Макарія (Булгакова), наближено до послань апостола Павла. Він визнавав значення вільної волі людини у справі спасіння, але воно не може бути досягнуто людиною своїми власними силами, за нею залишається рішення щодо його прийняття чи неприйняття.

У **третьому розділі** “Гомілетичні та філософсько-освітні погляди Інокентія” показано, що проповідницька спадщина Інокентія свідчить про наявність двох напрямків його християнських повчань, спрямованих на переконання пастви в істинності життя Боголюдини (розпочинаються із сюжетів Святого Письма, привід замислитися над реаліями сьогодення, повернутися до Біблії та переконатися в її правильності) та пояснення політичних і соціальних умов народного життя з християнського погляду (складають повне річне коло духовних повчань, у центрі яких зосереджено проблеми життя, смерті та відродження; небесного суду; готовності до смерті; повторення людиною та природою долі Господа тощо).

Проповідницькій діяльності Інокентія притаманна ясність, плавність, чистота, насиченість і вишуканість мови, уява, натхнення, неперевершений дар слова та загальнодоступність, вміння впливати на внутрішній духовний світ слухачів, які робили його вельми популярним серед віруючих. Відчуваючи потребу тогочасного суспільства в духовному повчанні, він популяризував проповіді за допомогою друкованого слова (видання окремими брошурами, друкування у періодичних виданнях, розповсюдження сигнальних примірників тощо). Погляди Інокентія на проповідь формувалися у кілька періодів: петербурзький (1823-1830 рр.) та київський (1830-1840 рр.) спочатку під впливом французьких проповідників XVIII ст. (Массильона) та викладачів Київської духовної академії, пізніше – новітніх французьких проповідників: (Булона, Маккарті, Сореня). Вони ґрунтуються на августинівській традиції, згідно з якою гомілетика має своїми витокami класичну риторичку та ораторське мистецтво, а не виплески Божої енергії (харизми) та характеризуються: визнанням цілісності й комплексності проповідей, ставленням як до завершеного релігійно-філософського впливу на особистість

слухача; спрямованістю на переконання в істинності життя Боголюдини Спасителя; зосередженістю на трьох моментах християнського буття (житті, смерті, відродження); відображенням глибини богослов'я; безпосереднім єднанням проповідника із суспільством; глибинним психологізмом (знанням духовних станів людини та вмінням впливати на них); прив'язаністю до конкретної теми, актуальної для слухачів; опорою на актуальні події та процеси тогочасного суспільства; використанням прийомів логіки, риторики, акторської майстерності; простота, переконливість, ставлення до пастви як до учнів, говоріння по-пам'яті, відчуття себе посланцем Божим.

Педагогічні погляди Інокентія ґрунтуються на антропологічних засадах і виходять за межі морально-догматичного аспекту. Вони полягають у: визнанні стратегічною метою освіти найбільшою мірою сприяння досягненню людиною відродження та спасіння, як головних цілей її життя; переконанні, що змістом педагогіки має бути християнська етика, в якій органічно поєднуються моральне богослов'я (розкриває божественні витoki моральних істин) та філософська етика (обґрунтовує моральні підвалини, виходячи з людської природи); побудові навчально-виховного процесу, спираючись на положення, що світ створений Богом, істина досягається через пізнання Бога, людина є поєднанням душі та тіла, свобода є невід'ємною частиною морально-духовного самовизначення людини, серце є скопиченням духовно-морального змісту людини, любов є основоутворюючим принципом життя тощо; досягненні різнобічності в освіті шляхом розширення кола спеціальних богословських предметів, що окреслило напрямок подальшого розвитку освітньої системи духовного навчального закладу та майже підходить до меж сучасної науково-богословської систематики та методології; відстоюванні можливості гармонійного єднання і взаємодоповнення релігії та науки; внесенні до кола богословських знань раціонального елементу, нетипового на той час для православного богослов'я та встановлення таким чином зв'язку богословського і світського знань; психологізації процесу навчання, шляхом виділення психології як окремого предмету та врахування психологічних особливостей студентської аудиторії під час здійснення викладацької діяльності; поширенні викладання російською мовою та відмові від латини.

Завдяки своїм прогресивним поглядам та активній педагогічній діяльності архієпископ Інокентій сприяв розвитку богословських і філософських наук, створивши таким чином умови для зростання нового покоління філософів (В.Карпов, П.Юркевич) і богословів (Д.Муретов, Макарій (Булгаков), Ф.Гумілевський та інші); реформував викладання богословських і філософських предметів; запровадив курс морального богослов'я та, визначивши мету, зміст і структуру, організує його як науку; виробив власний погляд на сутність і зміст освіти; створив умови для розкриття самобутньої богословської думки, яка через популяризацію у духовно-академічних виданнях стала частиною російської літератури та живим надбанням суспільства.

ВИСНОВКИ

1. Розвиток дослідницької думки щодо висвітлення релігійно-філософських поглядів архієпископа Інокентія відбувається у три етапи: 1) друга половина XIX – кінець 20-х років XX століття (переважно праці на пошану архієпископа до річниці його народження і смерті, яким притаманне прагнення виокремити заслуги святителя перед православною церквою, тогочасним суспільством і ввести в обіг нові документи); 2) кінець 20-х – кінець 80-х років XX століття (в основному роботи філософів російського та українського зарубіжжя, в яких характеризуються умови розвитку релігійної філософської думки XX століття і, досить побіжно, внесок у цей процес Інокентія (Борисова)); 3) з кінця 1980-х років – до сьогодення (ґрунтовні праці, в яких погляди архієпископа розглядаються в контексті всієї релігійно-філософської школи Київської духовної академії, або з огляду певного виду діяльності Інокентія: церковно-історичної, суспільної, як члена Синоду, педагогічної, церковно-організаційної в історичному аспекті) тощо.

2. У становленні релігійно-філософських поглядів Івана Борисова чітко простежуються чотири періоди: 1) дитинство і виховання (1800-1823 рр.), коли погляди Івана Борисова формувалися спочатку у родинному середовищі під впливом батька Олексія Борисова та священника В.Кліментова, пізніше – вчителів воронезької та орловської гімназій. Особливим етапом виховання були 1819-1823 роки, пов'язані з навчанням у Київській духовній академії, зокрема викладачами Мойсеєм та І.Скворцовим, знайомством з західною, передусім німецькою філософією, а також ідеями французького проповідника Массильона; 2) санкт-петербурзький (1823-1830 рр.) – Інокентій як самодостатній філософ і богослов, який шляхом самоосвіти і внутрішнього діалогу зі своїми колегами, зокрема Філаретом (Дроздовим), розвиває власні погляди, поширюючи їх на різні галузі богословської науки; 3) київський (1830-1840 рр.) – період ректорства у Київській духовній академії, – комплекс поглядів Інокентія поширюється на богословську науку, адміністративну, викладацьку, публіцистичну і проповідницьку діяльність. У богослов'ї він продовжує розробляти нові напрямки, надає богословським постулатам елементи модернізму. Під впливом митрополита Євгенія (Болховітінова) і М.Максимовича виявляє інтерес до історичних досліджень; завершеного вигляду набувають його погляди на проповідь і проповідницьку діяльність, шляхи, форми та методи популяризації християнських ідей серед широких верств населення; 4) вологодський (1841 р.), харківський (1841-1848 рр.) та одеський (1848-1857 рр.) періоди життя Інокентія, як і два попередніх, пов'язані з реалізацією власних поглядів у практичній діяльності.

3. Становлення релігійно-філософських поглядів Інокентія відбувалося на тлі загальних тенденцій та особливостей розвитку російської православної церкви першої половини XIX століття, і проходило у річищі загальної традиції російської філософської творчості, якій притаманний зв'язок філософії з релігійним ґрунтом, наявність духу свободи та тиск із боку західної філософії.

4. Антропологічні погляди Інокентія вбирають у себе провідні ідеї Київської духовно-академічної філософії, творчо переосмислені архієпископом: дихотомічний погляд на сутність людини, визнання душі суб'єктом, початком і джерелом самосвідомості; відтворення біблійної концепції тілесності; бачення тіла в есхатологічному аспекті; релігійний ідеалізм щодо психосоматичного аспекту антропологічного вчення; визнання тіла і душі, таємничими та протилежними за своєю внутрішньою сутністю, з ірраціональним зв'язком між собою; надання серцю ролі специфічного компоненту християнської антропології у фізіологічному, психологічному та гносеологічному аспектах; сотеріологічні погляди Інокентія не виходили за межі східної патристики: бачення призначення людини в її уподібненні до Бога, а відновлення пошкодженої природи людини – в її єднанні з Богом; розуміння спасіння людини як моральнісного сполучення з Богом, яке досягається через уподібнення його властивостям.

5. Гносеологічні погляди Інокентія впливали з визнання єдності філософії та релігії як форм пізнання через спільність їх предмета: Бога, людини і світу та полягали в: тяжінні людини до світу ідеального; теоретичному аналізі відносин між Богом і світом; віднесенні Богопізнання до “природної філософії”; припущенні можливості для людського розуму певною мірою здійснити Богопізнання; відкриті Бога через свої творчі сили; розумінні можливості творення світу Богом “з нічого” за аналогією з людською творчістю; критиці неоплатоніків щодо протиставлення Бога та світу; визнанні дійсності неосяжною таємницею, сутність якої надраціональна, але вона може бути пізнаною виключно у своїх окремих проявах; визнанні кінцевої мети процесу пізнання у спрямований на пошук розумом підстав буття; неможливості пізнати Бога через розвиток душевних сил і здатностей людини.

Виходячи з тези про всепроникнення духовності, неможливо чітко розмежувати матерію та дух, оскільки духовність властива природним силам, насамперед, живій матерії. Вищою наукою, яка здатна відобразити органічне єднання божественного та природного начал, є філософсько-релігійна антропологія.

6. Христологічні погляди Інокентія перебувають у річищі вчення православної церкви, а їх особливості полягають не у догматичному, а у методичному аспекті: використання наукових методів літературного й історичного аналізу та синтезу для доведення істинності

евангельської історії; прагнення через психологізм показати всю повноту людськості Христа; винесення на перше місце історичного аспекту; особлива увага приділяється проявам та співвідношенню станів Христа; відкидання домінуючої думки про чітке розмежування станів (приниження і прославлення); виокремлення ключових моментів: страждання тілесного, що відбулося на Голгофі та страждання духовне, що відбулося у Гетсиманському борінні; наголос на наявність у Христа людської душі; відкидання раціоналістичної тези про богосинівство; підкреслення поєднання натури людської та Божественної й відсутність чітких пояснень щодо способу цього поєднання; особлива увага приділяється вченню про три справи Христа: пророцьку, священницьку і царську, – з яких саме священницька місія є засобом відновлення, а також необхідною умовою для існування двох інших посад.

Сотеріологічний аспект христологічного вчення Інокентія витриманий у руслі юридичної теорії спокутування, відмінної від юридизма Ансельма Кентерберійського чи догматики Макарія Булгакова; є найближчим за змістом і духом до послань апостола Павла: головним образом спасіння є спокута, спасіння всіх людей відбувається через подвиг одного Христа за аналогією з загибеллю всіх людей внаслідок гріха одного Адама; час здійснення спасіння (подвигу Спасителя відносно світової історії) визначається всередині історії людства; головна роль у спасінні визнається за благодаттю, при цьому не нівелюється значення свободної волі людини.

7. Проповідницька спадщина Інокентія свідчить про наявність двох напрямків його християнських повчань, спрямованих на переконання пастви в істинності життя Боголюдини. Проповідь ґрунтується на августинівській традиції й характеризується комплексністю, спрямованістю на переконання в істинності життя Боголюдини, зосередженістю на житті, смерті та відродженні, єднанні проповідника з суспільством, психологізмі, актуальності, використанні прийомів логіки, риторики, акторської майстерності та спирається на принципи: простоти, переконливості, ставленні до пастви як до учнів, говоріння по-пам'яті, відчутті себе посланцем Божим.

8. Змістом педагогіки, на думку Інокентія, має бути християнська етика, що органічно поєднує моральне богослов'я (розкриває божественні витoki моральних істин), і філософська етика (обґрунтовує моральні підвалини, виходячи з людської природи). Мета освіти співпадає з метою життя, це обумовлює органічний зв'язок педагогіки з моральним богослов'ям, як його прикладною, дидактичною стороною. Антропологічне обґрунтування педагогіки постає як віяння часу, залишаючись чітким слідуванням церковній традиції. Наслідком антропологізації педагогіки є розширення кола спеціальних богословських наук, до меж сучасної науково-богословської систематики та методології, внесення до кола богословських знань раціонального елемента. Як ректор і професор богослов'я архієпископ Інокентій постає самобутнім педагогом-новатором ХІХ століття.

Проведене дослідження засвідчує необхідність подальшої розробки проблеми за такими основними напрямками: вивчення впливів західноєвропейської філософії на різні аспекти поглядів мислителя; відображення ідей архієпископа Інокентія у поглядах його послідовників; висвітлення етичних та естетичних поглядів мислителя.

Основні положення дисертаційного дослідження відображено в таких публікаціях:

1. *Баханов А.* Архієпископ Інокентій як християнський проповідник / А. Баханов // Проблеми гуманітарних наук : наукові записки Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І.Франка. – Дрогобич : ДДПУ, 2008. – випуск двадцять перший. – С. 85-95.
2. *Баханов А.К.* Релігійно-філософські погляди Інокентія Борисова в оцінках дослідників другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст. / А. К. Баханов // Мультиверсум. Філософський альманах : зб. наукових праць / гол. ред. В.В. Лях. – Вип. 74. – К., 2008. – С. 200-208.

3. *Баханов А.К.* Погляди Інокентія Борисова на проповідь і проповідницьку діяльність в оцінках дослідників ХІХ ст. / А. К. Баханов // Інтелект. Особистість. Цивілізація : тематичний збірник наукових праць із соціально-філософських проблем. – Вип. 6 / гол. ред. О. О. Шубін. – Донецьк : ДонНУЕТ, 2008. – С. 169-179.
4. *Баханов А.К.* Становлення релігійно-філософських поглядів Інокентія (Борисова) / А. К. Баханов // Мультиверсум. Філософський альманах : зб. наукових праць / гол. ред. В.В. Лях. – Вип. 86. – К., 2009. – С. 117-130.
5. *Баханов А.К.* Причини безбожжя у тлумаченнях архієпископа Інокентія (Борисова) / А.К.Баханов // Дні науки філософського факультету-2007 : Міжнародна наукова конференція (18-19 квітня 2007 року) : Матеріали доповідей та виступів. – К.: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2007. – Ч. VII. – С.5-6.
6. *Баханов А.К.* Внесок Інокентія Борисова у розвиток проповідництва в Україні / А.К.Баханов // Дні науки філософського факультету-2008 : Міжнародна наукова конференція (16-17 квітня 2008 року) : Матеріали доповідей та виступів. – К.: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2008. – Ч. V. – С.102-104.
7. *Баханов А.К.* Освітньо-філософські ідеї архієпископа Інокентія (Борисова) / А.К.Баханов // Людина. Світ. Суспільство (до 175-річчя філософського факультету). Дні науки філософського факультету-2009 : Міжнар. наук. конф. (21-22 квітня 2009 року) : Матеріали доп. та виступів. – К.: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2009. – Ч. VII. – С.112-114.
8. *Баханов А.К.* Проблема віри і розуму у спадщині архієпископа Інокентія (Борисова) / А. К. Баханов // Північне Приазов'я. Наукова збірка за матеріалами міжнародної науково-практичної конференції “Північне Приазов'я у філософсько-історичному та філологічному вимірі”. – Донецьк : Норд-Прес, 2008. – С. 331-335.

АНОТАЦІЯ

Баханов А.К. Релігійно-філософські погляди архієпископа Інокентія (Борисова). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Київ, 2010.

У дисертації вперше у вітчизняній дослідницькій думці виявлено сутності та особливості релігійно-філософських поглядів Інокентія (Борисова) на основі детального комплексного аналізу наукової, викладацької, проповідницької та духовно-адміністративної діяльності, відтвореної в його богословських лекційних курсах і творах, епістолярній спадщині й офіційних документах. Окреслено основні етапи розвитку дослідницької думки щодо релігійно-філософських поглядів архієпископа Інокентія та специфіку їх висвітлення на кожному з них. Обґрунтовано періодизацію становлення поглядів мислителя, визначено сутність і особливості кожного з періодів, розкрито чинники впливу на становлення системи уявлень і переконань архієпископа. Схарактеризовано гносеологічні та антропологічні погляди Інокентія, дано оцінку специфіці використання ним історико-порівняльного методу в дослідженні христологічних питань. Визначено сукупність гомілетичних уявлень і переконань архієпископа. Розкрито сутність реформаторських поглядів Інокентія на організацію навчання богословських предметів.

Ключові слова: Інокентій (Борисов), духовно-академічна філософія, гносеологія, сотеріологія, християнська антропологія, христологія, православна гомілетика, філософсько-освітні погляди.

АННОТАЦІЯ

Баханов А.К. Религиозно-философские взгляды архиепископа Иннокентия (Борисова). - Рукопись.

Диссертация на соискание учёной степени кандидата философских наук по специальности 09.00.11 - религиоведение — Киевский национальный университет имени Тараса Шевченка. - Киев, 2010.

В диссертационной работе выявлены сущность и особенности религиозно-философских взглядов архиепископа Иннокентия (Борисова) на основании детального комплексного анализа его научной, исследовательской, проповеднической и церковно-административной деятельности, нашедших своё отображение в богословских сочинениях и лекционных курсах, проповедях, эпистолярном наследии и официальных документах.

Аргументировано, что становление религиозно-философских взглядов Иннокентия (Борисова) проходило под влиянием общих тенденций и особенностей развития православной церкви, существующей в обществе тенденции философских поисков и конкретных обстоятельств его жизни. В биографии архиепископа выделено шесть периодов: 1) детство и воспитание (1800-1823), 2) санкт-петербургский (1823-1830), 3) киевский (1830-1840), 4) вологодский (1841), 5) харьковский (1841-1848), 6) одесский (1848-1857). Доказано значение киевских периодов жизни Иннокентия в формировании его религиозно-философских взглядов посредством влияния как общей атмосферы Киевской духовной академии, так и отдельных её представителей, увлечённых идеями немецкой философии, протестантской и католической гомилетики.

Определено, что гносеологические взгляды Иннокентия основаны на неприятии абсолютизированного догматизма и критицизма, их превалирования умозрения над “сердцем“. Мыслитель считает невозможным рациональное доказательство бытия Божьего, утверждает необходимость Его познания чувствами, разумом и живым восприятием религии в сердце. Концептуально доказано, что духовно-академический теизм Иннокентия выводил его на позиции религиозно-философской антропологии, в которой доминируют темы метафизической значимости человеческой души, являющейся самостоятельной относительно тела и моральных качеств человека. Христологические взгляды Иннокентия находятся в русле учения православной церкви, а их особенности заключаются не в догматическом, а в методическом аспекте: использовании научных методов литературного, исторического анализа и синтеза для доказательства истинности евангельской истории; стремлении через психологизм показать всю полноту человеческой природы Христа. Отвергая рационалистическую идею богосыновства, мыслитель подчёркивает соединение в Христе всей полноты двух природ: Божественной и человеческой. Выяснено, что сотериологические взгляды Иннокентия во многих аспектах совпадают с представлениями киевских академистов про грех в духе восточной патристики, а также возрождении человека благодаря исключительно Божественной благодати. В целом сотериологическое учение архиепископа выдержано в русле юридической теории искупления и является близким как по духу, так и по содержанию к посланиям апостола Павла.

На основании анализа выявлено, что проповедь Инокентия основывается на августиновской традиции и характеризуется комплексностью, направленностью на убеждении в истинности жизни Богочеловека, единением проповедника с обществом, глубоким психологизмом, актуальностью, использованием приёмов логики, риторики и актёрского мастерства. Основой педагогики, по мнению Иннокентия, должна быть христианская этика, органично объединяющая в себе нравственное богословие (раскрывает божественные истоки моральных истин) и философская этика (поясняет нравственные основы, исходя из человеческой природы). Цель образования совпадает с целью жизни, что обуславливает органическую связь педагогики с нравственным богословием, как его прикладной дисциплиной.

Ключевые слова: Иннокентий (Борисов), духовно-академическая философия, гносеология, сотериология, христианская антропология, христология, православная гомилетика, философско-педагогические взгляды.

ANNOTATION

Bakhanov A.K. Religious and philosophical views of archbishop Innocent (Borysov). Manuscript.

The dissertation for obtaining the scientific degree of the Candidate of Philosophy on a speciality 09.00.11- religion study. – Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, 2010.

In the dissertation for the first time in the native research thought on the base of detail complex analysis of scientific, teaching, preaching, ecclesiastical and administrative activity, represented in his theological lecture courses and works, epistolary heritage and official documents, essence and peculiarities of religious and philosophical views of Innocent (Borysov) have been determined. The author has defined the main stages of the development of research thought as for religious and philosophical views of archbishop Innocent and specific of their representation on every of them. The periodization of becoming of thinker's views has been grounded; the essence and peculiarities of every period have been defined; factors of influence on the becoming of the system of archbishop's ideas and convictions have been opened. There have been characterized gnoseological and an anthropological view of Innocent, also the author has appraised specific of using by him historical and comparative methods in investigation of Christological questions. Combination of archbishop's homiletical ideas and convictions has been defined; essence of Innocent's reform views on organization of teaching of theological subjects has been opened.

Key words: Innocent (Borysov), ecclesiastical and academic philosophy, gnoseology, soteriology, Christian anthropology, Christology, Orthodox homiletics, philosophical and educational views.